

Een fataal verhaal over liefde

Oordelen over schuld en onschuld in de middeleeuwen

Overspelige liefde, afwijzing, jaloezie en verraad, drie doden, en dat alles in de hoogste kringen. Nee, dit zijn niet de smeulende bestanddelen van een tv-serie, maar ingrediënten van een zeven eeuwen oud verhaal: *De burggravin van Vergi*. De gevoelens die deze middeleeuwse novelle oproept, zijn echter tijdloos. In 'De zaak V.' doen leerlingen onderzoek naar deze heftige geschiedenis.

Erwin Mantingh en **Frank Brandsma** zijn verbonden aan het departement Talen, Literatuur & Communicatie van de Universiteit Utrecht. **Annemarije Visser** is masterstudent.

- ▶ *Gherechte* = oprechte.
- ▶ Verzwijg wat je verzwijgen moet.

Op een kasteel zijn drie doden te betreuren en een vierde betrokkene is opeens op bedevaart naar het Heilige Land. Wat is hier gebeurd? In een serie lessen onderzoeken leerlingen als rechercheurs de beschikbare bronnen, om zodoende een beeld te krijgen van de *crime scene* en in kaart te brengen wat de onderlinge verhoudingen van de betrokkenen waren. In een afsluitende rechtszaak wordt het bewijs gepresenteerd en zal een jury oordelen wie van de hoofdrolspelers schuld heeft aan de tragische afloop. *Kleio in de klas* op pagina 30 gaat verder in op de opzet van de serie lessen. De lessenreeks 'De zaak V.' biedt een overkoepelend kader aan de voornaamste tekstuele

en contextuele aspecten van de middeleeuwse novelle *De burggravin van Vergi*. Om naar middeleeuwse maatstaven uitspraak te kunnen doen over de schuldvraag verdiepen de leerlingen zich in handgeschreven bronnen, het verhaal en de cultuurhistorische context. Wat kunnen ze zoal te weten komen over dit 'eerste tragische verhaal in de Nederlandse literatuur'?

Het verhaal

In de eerste regels richt de proloog zich tot de minnaars die iets te verbergen hebben: '*Gherechte minnare, waer ghi sijt,*¹ *Sijt op u hoede in alder tijt,* *Ende heelt dat u te helene steet!*²

en verraad

Van de slechte afloop maakt de dichter geen geheim. 'Als een vreemde er weet van heeft, wordt de liefde verraden,' stelt hij, 'wat zal leiden tot verdriet en vijandschap.' De berijmde vertaling van Willem Wilmink vervolgt onheilsPELLend:

'...en dat eindigt vaak fataal,
zoals ook in mijn verhaal
van wat volgens vele lieden
in Bourgondië geschiedde
met de burggravin van Vergi.'

Deze burggravin heeft heimelijk een overspelige verhouding met een jonge ridder uit het hertogelijk gevolg aan het Bourgondische hof. Rozengeur en maneschijn zolang alleen het hondje, dat dienstdoet als liefdesbode, getuige is van hun ontmoetingen. De jonkvrouw laat het hondje los in een boomgaard zodat de ridder weet dat de kust veilig is. Maar daarnaan komt een einde als de hertogin van Bourgondië verliefd wordt op diezelfde voorbeeldige ridder en door hem wordt afgewezen. De beledigde hertogin beschuldigt de ridder van aanranding, waarop hij door de hertog onder vier ogen ter verantwoording wordt geroepen. Onder druk onthult de ridder zijn verhou-

ding met de burggravin, op voorwaarde van strikte geheimhouding. De hertog belooft dat plechtig en ziet met eigen ogen hoe de beide geliefden afspreken, met het hondje als hun bode. Hij blijkt echter niet bestand tegen de listen van zijn gekrenkte vrouw: de hertogin ontfutselt hem het geheim en zint op wraak. Op de eerstvolgende hofdag laat zij in het feestelijke gezelschap van vele vrouwen aan de burggravin subtiel doorschemeren dat zij weet heeft van haar geheime minnaar. De kasteelvrouwe is ontdaan. Zij vat de toespeling ogenblikkelijk op als verraad door haar minnaar en dus als het einde van hun liefde. Overmand door verdriet sterft ze in een zijvertrek. De

'Het verhaal genoot grote bekendheid en de boodschap sloeg kennelijk aan in de veertiende-eeuwse hoofse wereld'

gealarmeerde ridder ontdekt haar lichaam en beëindigt zijn eigen leven met een zwaard dat hij van de wand pakt. Bij de aanblik van beide doden aarzelt de hertog op zijn beurt geen moment. Hij trekt het zwaard uit het lijk van de ridder, loopt woedend de feestzaal in en doodt zijn vrouw publiekelijk: hij klieft haar hoofd. Nadat hij de twee geliefden een gezamenlijk graf heeft bezorgd, trekt hij het boetekleed aan en gaat op kruistocht naar het Heilige Land. Einde verhaal, na elfhonderd versregels. Er volgt nog een epiloog met de ►

Linksboven: In de slaapkamer in het Palazzo Davanzati in Florence is een episode uit de geschiedenis van de burggravin van Vergi op de muur geschilderd. Hiernaast: Hoofse liefde. Afbeelding uit het Grote Heidelberger Liedhandschrift, 1305 – 1315. Universiteitsbibliotheek Heidelberg.

Rechterzijdant van een ivoren kistje waarop te zien is hoe de hertog zijn vrouw het hoofd doorklieft. Vervaardigd in Frankrijk, tussen 1320 en 1340. Collectie British Museum, Londen.

Dezelfde passage in de verschillende bewoordingen van de beide vertalingen. Afschrift handschrift-Gent (links): 'Casteleine ghi moghet wel moy sijn / Ghi hebt een scone lief ende fijn' (vers 489-490); in vertaling: 'Burggravin, jij mag wel trots zijn / Jij hebt een mooie en volmaakte geliefde'. Afschrift handschrift-Van Hulthem (rechts): 'Vrouwe borchgravinne, sijt blijde, / Want ghi mint nu ten tide / Een scoen lief ende feitj's' (vers 836-838); vertaling: 'Vrouwe burggravin, wees blij, / Want jij bemint op dit moment / een mooie en bevallige geliefde'.

herhaling van de boodschap dat je je geheime liefde nooit aan iemand moet prijsgeven en met een soort colofon waarin de voltooiing van deze Middelnederlandse tekst op de dag af wordt gedateerd op 24 mei 1315. Visuele reproducties van het verhaal op ivoren kistjes, die waarschijnlijk dienst hebben gedaan als liefdesgeschenk, bewijzen dat het grote bekendheid genoot en dat de boodschap kennelijk aansloeg in de veertiende-eeuwse hoofse wereld.

Handgeschreven bronnen

De tekst en de toedracht roepen allerlei vragen op waarmee de leerlingen aan de slag zullen moeten om zich een beeld te vormen van de middeleeuwse omstandigheden en verhoudingen, alleen zo kunnen ze de schuldvraag beantwoorden. Zo is er de vraag naar de bronnen: hoe kennen we dit verhaal eigenlijk? De exacte datering van de afronding van de tekst is een van de aanknopingspunten voor een nadere plaatsbepaling van het Middelnederlandse verhaal. Maar die datum is wel

enigszins misleidend, want de tekst zoals die volledig is bewaard staat opgetekend in een papieren handschrift dat dateert van rond 1410, het beroemde verzamelhandschrift-Van Hulthem. Vanwege het kapitale belang voor de overlevering wordt dit handschrift ook wel *De Nachtwacht* van de Middelnederlandse literatuur genoemd. Het gaat hier dus zeker om een later afschrift, een kopie. En om het nog ingewikkelder te maken: het verhaal zelf is nog ouder dan die datering van 1315, want het is van oorsprong Franstalig en dertiende-eeuws en werd bovendien tweemaal in het Nederlands vertaald. We laten de Oudfranse bron hier verder buiten beschouwing, de beide Middelnederlandse bronnen bieden namelijk al een instructief inblikje in de totstandkoming en overlevering van middeleeuwse boeken. De ene vertaling is slechts fragmentarisch bewaard en werd rond 1360 op perkament geschreven in een *littera textualis*, een goed leesbare boekletter. De andere, volledig tot ons gekomen versie, staat, zoals gezegd, in het Hulthemse handschrift te midden van een tweehonderdtal teksten op papier, en is genoteerd in een cursief boekschrift, dat veel lastiger te lezen is.

Cultuurhistorische context

De leerlingen onderwerpen het delict en de verhoudingen tussen de betrokkenen aan een nader onderzoek. Om de onderlinge verhoudingen te bepalen brengen zij in kaart welke functies en taken verbonden zijn aan de positie van hovelingen als de hertog en de hertogin, de burggravin en de ridder: feodaliteit en standentheorie vormen de onmisbare achtergrond om de onderlinge betrekkingen aan het hof te begrijpen. Maar ook kennis van de eercultuur en de gang van zaken op

een kasteel zijn van belang. Dat de ridder een zwaard van de wand grijpt om zichzelf van het leven te beroven en dat de hertog uitgerekend ditzelfde wapen benut om zijn vrouw terecht te stellen is verklaarbaar in het licht van een hofdag, waarop alle feestgangers immers ongewapend behoren te verschijnen. Het gerechtelijk dossier van de leerlingen wordt aangevuld door de gebeurtenissen in een breder, cultuurhistorisch perspectief te plaatsen. Ten eerste maken de leerlingen kennis met de wetten van de hoofse liefde. Aan de hand van indertijd invloedrijk bronnenmateriaal (Ovidius, Andreas Capellanus en het *Boek van Sidrac*) wordt duidelijk hoe middeleeuwers aankeken tegen jaloezie, bedrog en de verhouding tussen man en vrouw. Zodoende leren ze bijvoorbeeld begrijpen dat in *De burggravin van Vergi* niet het overspel tussen de gehuwde burggravin en de ridder de steen des aanstoots is, maar het verbreken van de gelofte tot geheimhouding. Ten tweede verdiepen zij hun inzicht in deze casus aan de hand van wat wij 'literaire jurisprudentie' hebben genoemd: bekende liefdesgeschiedenissen met gelijksoortige gebeurtenissen. Neem het Bijbelse verhaal over de vrouw van Potifar die Jozef vals beschuldigt van aanranding, nadat hij haar heeft afgewezen, of de rampspoedige,

'De hertogin moest boeten met een heuse lijfstraf: haar neus moest eraf'

geheime liefde tussen Tristan en Isolde. In een handvol vergelijkbare casussen ontdekken de leerlingen parallellen tussen deze verhalen vol liefdesleed, waarin onmogelijke liefdes, geschonden geheimen en misverstanden doorgaans leiden tot onnoemelijk veel ellende. De overeenkomsten met zulke welbekende literaire teksten bieden meer houvast als vergelijkingsmateriaal dan een veronderstelde historische kern van het Franse verhaal. (In het verleden is wel geopperd dat aan *La Châtelaine de Vergi* een heus schandaal in Bourgondische hofkringen in het midden van de dertiende eeuw ten grondslag zou liggen.)

Neus eraf

Leerlingen kunnen zich goed in de middeleeuwse teksten en omstandigheden verplaatsen. Dat bleek op het Corderius College in Amersfoort, waar een eerste versie van deze conceptgestuurde lessenreeks werd beproefd.

In de rechtszaak hield de verdediger van de hertogin – ontegenzeggelijk de moeilijkste rol voor een advocaat, ook naar de maatstaven van toen – een vurig pleidooi. Een citaat daaruit: 'Ik zal niet ontkennen dat de hertogin het verhaal bij de hertog heeft omgedraaid. Maar de enige reden dat ze dit heeft gedaan, is om haar eigen eer te beschermen. (...) Ze was natuurlijk ook diep gekwetst dat de ridder iemand van lagere komaf had gekozen dan haarzelf.'

Hoe historisch verantwoord hij haar zaak ook bepleitte, het mocht niet baten. De jury was onverbiddelijk. De hertogin werd schuldig bevonden aan leugens, chantage en schending van geheimhouding en moest boeten voor haar misdaden met een heuse lijfstraf: haar neus moest eraf. Ook dát is historisch verantwoord. ■

De vrouw van Potifar toont haar ge-
maal de mantel van
Jozef. Schilderij van
Lucas van Leyden
(uitsnede), ca. 1512.
Collectie Boijmans
van Beuningen.

Literatuur

- *De borchgravinne van Vergi*. Naar Handschrift-Van Hulthem en het Gentse fragment uitgegeven en toegelicht door Ria Jansen-Sieben. Met een letterkundige uitleiding door F.P. van Oostrom. 3^e druk. Utrecht (HES) 1985.
- *De burggravin van Vergi*. Een middeleeuwse novelle. Vertaling Willem Wilmink, inleiding W.P. Gerritsen, editie Ria Jansen-Sieben. Amsterdam (Prometheus/Bert Bakker) 1997. Nederlandse Klassieken.
- Frits van Oostrom, *Wereld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1300-1400*. Amsterdam (Bert Bakker), 2013, m.n. 341-346 ('Compact en complex').
- Annemarije Visser, Frank Brandsma, Erwin Mantingh, 'De zaak V.' Een lessenreeks voor 3 vwo over *De burggravin van Vergi* als *cold case*. In: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 27 (2013) 4, 203-212.